

ПОЛІТИКА ДРУГОЇ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ ЩОДО УКРАЇНСЬКОЇ САКРАЛЬНОЇ СПАДЩИНИ: ПРАВОВІ ЗАСАДИ, ЗМІСТ, НАСЛІДКИ

Аналізується ставлення властей та польської громадськості Другої Речі Посполитої до духовних і матеріальних цінностей українського православного населення міжвоєнної Польщі, якими були його церкви, інші культові споруди та наявне тут майно.

Ключові слова: Друга Річ Посполита, законодавство, православна церква, римо-католицьке духовенство, ревіндикація (повернення), руйнування.

У складних за змістом українсько-польських стосунках першої половини ХХ ст. вагоме місце належить непростим взаєминам між обома націями, що склалися на їх етнічному порубіжжі впродовж міжвоєнного періоду (1918 – 1939 рр.). Відомо, що тоді частина західних етнічних українських земель – Пинщина, Берестейщина, Підляшшя, Холмщина, Західна Волинь, Східна Галичина, Надсяння та Лемківщина – через різні історичні обставини перебували у складі Другої Речі Посполитої. Її українське населення сповна відчуло на собі усі суперечливі аспекти політики польських властей щодо власного правового статусу, у різних галузях суспільно-політичного, соціально-економічного, культурного життя. Не стала винятком й релігійно-церковна сфера: при вирішенні так званого "українського питання" на тих західних етнічних українських землях, де проживало населення православного віросповідання, польська влада вдалася до відвертих антиукраїнських антиправославних акцій. Наруга над духовною опорою українства, нищення української сакральної спадщини зумовили наростання обурення у середовищі українців Польщі, поглиблення українсько-польського конфлікту, що обернувся обопільними кривавими жертвами в період Другої світової війни.

Тема політики Другої Речі Посполитої щодо української сакральної спадщини, насамперед її насильницького відібрання та brutального нищення, вже знайшла певне висвітлення як у вітчизняній, так і зарубіжній історіографії. Сюди, зокрема, слід зарахувати праці сучасних українських науковців про минуле та сьогодення Холмщини й Підляшшя¹, сакральні пам'ятки регіону², їх нищення впродовж міжвоєнного періоду³.

Із згаданих робіт особливе місце посідає книга "Холмщина і Підляшшя. Історико-етнографічне дослідження", що з'явилася 1997 р. Тут передруковано розвідку відомого українського історика Івана Крип'якевича (підготовлену і опубліковану ще у першій половині 1940-х рр.) з наведеними статистичними матеріалами про ліквідацію сакральних споруд православного кліру Холмщини й Підляшшя⁴. Привертає увагу й стаття В.Слободяна про українські церкви на території регіону⁵. Вищезначену тему цей дослідник ґрунтовно розкрив у монографії про церкви Холмської єпархії. У книзі висвітлюються заходи української громадськості з порятунку православних сакральних споруд, їх майна не лише як осередків і оберегів власної духовності, а й цінних пам'яток історії та культури⁶.

Зарубіжна історіографія з теми практично повністю представлена працями польських науковців. Вони ще в умовах соціалізму мали змогу тією чи іншою мірою звертатися до неї⁷. Трагічна доля православної церкви у міжвоєнній Польщі розглядається польськими вченими у двох площинах. По-перше, як складова частина і наслідок політики державної влади⁸. По-друге, означені події з'ясовуються як елемент релігійного життя країни 1920 – 1930-х рр., зокрема, складного становища православного кліру і його святинь у той час⁹. До найґрунтовніших наукових праць польських дослідників необхідно зарахувати роботи, авторами яких є М.Папежинська-Турек, Г.Пеліца та Г.Купріянович.

Отже, науковцями покладено початок вивченню однієї із болісних проблем в історії українсько-польських стосунків міжвоєнного періоду – політики властей Другої Речі Посполитої щодо сакральних цінностей українського православного населення, заходів, спрямованих на примусову передачу православних святинь римо-католицькому костелові. Однак у наявних дослідженнях не завжди виокремленні причини такої політики. Відсутня характеристика нормативних документів, що стосувалися охорони української сакральної спадщини і які часто не гарантували її збереження. Не аналізується позиція польської громадськості, зокрема, верхівки та низових служителів римо-католицького костелу з означеного питання, ін.

Тому, виходячи з наукової і практичної актуальності теми, у статті ставиться мета: охарактеризувати особливості правової бази охорони культурної спадщини міжвоєнної Польщі, що стосувалася православних пам'яток, позицію римо-католицького духовенства під час здійснення політики насильницького відібрання у православних їх святинь, її наслідки.

Правові підстави охорони у міжвоєнній Польщі культурних надбань викладені у низці законодавчих актів та інших нормативних документів, що з'явилися головним чином наприкінці Першої світової війни та у 1920-х рр. Уже 8 листопада 1918 р. побачив світ декрет Регентської ради "Про опіку над пам'ятками мистецтва та культури"¹⁰. Документ містив основоположні засади пам'яткоохоронної роботи, які знайшли подальший розвиток в наступних нормативних актах. Він давав визначення пам'ятки, передбачав організацію інституту її охоронців, тобто спеціальних службовців (консерваторів), які мали великі права та обов'язки у справі збереження культурної спадщини. Декларувалося складання інвентарю або реєстру пам'яток історії та культури в межах Польської держави, який мав бути доступний для всіх зацікавлених осіб і т. д.

Закладені у декреті 1918 р. основи організації охорони культурної спадщини на теренах Польщі знайшли подальший розвиток у розпорядженні президента Другої Речі Посполитої від 6 березня 1928 р. про опіку над пам'ятками¹¹. Тут були записані спеціальні роз'яснення щодо охорони культових (католицьких) пам'яток. Так, підпункт 16 статті 2 застерігав, що документи, які згідно канонічного права містили таємні відомості, особливо ті, що зберігалися в таємних єпископських архівах, а також предмети спеціального релігійного культу, наприклад, чудотворні ікони, вилучалися з-під сфери дії означеного розпорядження¹².

Було закріплено окремішність і незалежність дій римо-католицького костелу у пам'яткоохоронній роботі, що стосувалася культурної спадщини його кліру.

Дещо інакша ситуація склалася у справі збереження пам'яток православної церкви. Намагання керівництва молодого держави відразу приступити до відшкодування кривд, завданих римо-католикам в часи російського панування, зумовило появу декрету начальника держави Ю.Пілсудського від 16 грудня 1918 р. про примусове управління рухомим і нерухомим церковним майном¹³. Декрет ставив за мету взяти в розпорядження держави церковні приміщення та церковне майно, залишені православними в ході евакуації під час Першої світової війни. Однак він діяв навіть після прийняття Конституції 1921 р., яка проголошувала свободу віросповідання та надавала конфесійним об'єднанням право розпоряджатися своїм майном на власний розсуд. Більше того, правові положення цього документа були поширені на українські землі, що увійшли до складу Польської держави на підставі Ризького договору 1921 р. Таким чином, декрет від 16 грудня 1918 р. став для влади Другої Речі Посполитої правовим підґрунтям для перебрання до своїх рук і користування згідно власних політичних уподобань сакральними об'єктами православної церкви.

Відсутність порозуміння між польською владою та ієрархами православної церкви при підписанні в січні 1922 р. угоди (вона мала врегульовувати відносини між державою і православними вірними) зумовила появу в середині 1922 р. нового нормативного акта, що стосувався православної культурної спадщини. Ним стали "Тимчасові приписи про ставлення уряду до православної церкви в Польщі", ухвалені керівництвом Міністерства віросповідань та народної освіти¹⁴. Видані з метою здобуття державного впливу на процес відбудови та організації православної церкви в нових умовах, приписи практично до кінця існування міжвоєнної польської держави виступали у ролі регулятора питань на перехресті взаємин "Друга Річ Посполита – православна церква".

Документ був поспіхом підготовлений, не містив глибокого аналізу характеру, історії, становища церкви, спроб спрогнозувати низку проблем, які могли з'явитися у взаєминах між

державою і православною спільнотою. Його найсуттєвішим недоліком було те, що він не охоплював усіх сторін цих взаємин, зокрема, не окреслював правового становища власності православної церкви, в тому числі в галузі її культурної спадщини. Така неясність у цій та інших сферах мала негативні наслідки для православних віруючих з огляду на можливі конфлікти між ними, з одного боку, та державною адміністрацією і римо-католицьким костелом, з іншого, при відстоюванні власних прав.

Події внутрішнього життя Другої Речі Посполитої засвідчили, що саме така правова невизначеність, а фактично дискримінація православного населення держави, основну масу якого складали українці, виявилася для властей підставою для насильницького відібрання в українців Холмщини й Підляшшя їх православних святинь, нищення багатьох культових споруд або передачі частини з них римо-католицькому костелові.

Перед Першою світовою війною на вищезгаданих етнічних українських землях нараховувалося трохи більше 300 тисяч православних з 313 священниками. Віруючі цієї конфесії були поділені між 282 (за іншими даними – 330) парафіями і володіли 507-ма церквами¹⁵. На час здобуття міжвоєнною Польщею незалежності (листопад 1918 р.) польська спільнота вже почала турбуватися наявністю на теренах Холмщини й Підляшшя проблеми існування нібито надто великої кількості православних церков. Такими культовими спорудами була частина колишніх храмів, отриманих православними після ліквідації у 1875 р. на Холмщині й Підляшші унії. Спираючись на цю обставину, вже у 1918 р. католики вдалися до відбирання у православних святинь, називаючи це акцією ревіндикації, тобто ніби-то справедливого повернення відібраного колись культового майна.

Акція стала складовою частиною асиміляційно-національної політики Другої Речі Посполитої стосовно православної церкви, що проявлялася у двох, здавалося б, взаємовиключних тенденціях: ліквідації православ'я й, водночас, його організації у напрямі, бажаному для держави. Ліквідаційна тенденція виникала з переконання, що найуспішнішим шляхом державної і національної інтеграції є релігійна єдність. Інша тенденція – організація церкви у національній формі, однак за змістом найвигіднішим для держави – видавалася привабливою для пов'язування непольського населення з державою. Ці дві тенденції в державній політиці виступали одночасно. Впродовж 1918 – 1939 рр. можна було виразно спостерігати сфери їх територіальної дії. Перша, тобто ліквідаційна, домінувала на Холмщині й Підляшші. Друга діяла на решті території міжвоєнної Польщі, заселеної православними, хоча і тут держава не відмовлялася від підтримки зміцнення римо-католицизму за рахунок зменшення мережі православних церков¹⁶.

Проведена трьома своєрідними хвилями (1918 – 1924, 1927 – 1934 і 1936 – 1938 рр.), акція ревіндикації зумовила втрату православними понад 400 парафіяльних святинь¹⁷. Вершиною наруги над українськими православними церквами стала акція, здійснена у травні – липні 1938 р. Наслідком бруталних дій, що проводилися тоді під наглядом та з участю польського війська, із залученням державної поліції, пожежної сторожі та членів польських воєнізованих формувань, стало знищення (за офіційними даними) 127 культових об'єктів православних українців (91 церкви, 10 каплиць та 26 молитовних будинків). За неофіційними даними, по-варварському було зруйновано 167 православних храмів. Серед них виявилось чимало пам'яток української старовини, занесених навіть до загальнопольського реєстру об'єктів культурної спадщини. Це, наприклад, церкви у Голишеві (1538 р.), Кольниці (1578 р.), Білій Підлясці (1582 р.), Щебрешині (1598 р.) та ін. Абсолютну більшість споруд виконавці акції просто знесли з лиця землі; окремі храми було передано римо-католикам або на інші цілі.

Ставлення католицького духовенства (насамперед його верхівки) до акції ревіндикації дозволяють простежити архівні матеріали. Вони свідчать, що чи не першим найяскравішим виявом його позиції у цій справі можна вважати розпорядження № 65 підляського єпископа Г.Пшезьджецького. Воно з'явилося 11 грудня 1918 р., тобто навіть раніше, ніж декрет Ю.Пілсудського. У розпорядженні містився наказ висвячувати (за звичаями римо-католицького костелу) святині східного обряду, костели, що були закриті російською владою, уніатські церкви, а також костели, які виконували функції православних церков після 1875 р., православні церкви, побудовані на місці або з матеріалу зруйнованих костелів, римо-католицьких та уніатських каплиць¹⁸. Отже, розпорядження Г.Пшезьджецького було для місцевого католицького духо-

венства та польського населення дозволом і підтвердженням слухності здійснення акції ревіндикації, яка вже проводилася певний час на Південному Підляшші. Сам єпископ впродовж 1919 – 1924 рр. доклав чимало зусиль – щоправда, невдалих – для відбирання у православних монастиря Св. Онуфрія у Яблочині та передачі його римо-католицькому костелові. Заходи щодо грабунку, фізичного захоплення, нищення і наступного руйнування спустошених українських православних святинь, спалення або вивезення церковного начиння, чималу частку якого складали пам'ятки старовини, Г.Пшезьджецький очолював і в наступні періоди ревіндикації.

Дещо гнучкішу позицію щодо православної церкви та її культурної спадщини в умовах міжвоєнної Польщі демонстрував, принаймні формально, люблінський римо-католицький єпископ М.Фульман. На відміну від свого колеги з Підляшшя, який робив наголос на силовому розв'язанні проблеми "схизматів", М.Фульман вів з питань належності майна православної церкви активне листування з православним митрополитом у Польщі, пояснюючи йому своє становище і прагнення поляків. Єпископ, у ряді випадків, домагався згоди Міністерства віросповідань і народної освіти на переосвячення сакральних споруд, не протестував, якщо внаслідок втручання депутатів-українців польського сейму не вдавалося відібрати у православних окремі церкви.

Водночас епістолярна спадщина М.Фульмана, що зберігається в архівах Любліна та Холма, інші їх матеріали показують єпископа як послідовного провідника ревіндикації. Саме через позицію М.Фульмана та підлеглого йому римо-католицького духовенства на Холмщині до кінця 1921 р. у православних українців з їх 354 довоєнних храмів залишився тільки 31 (на костели обернено 127 церков, на школи, шпиталі, склади і таке інше – 6, спалено – 11, були замкнені і чекали рішення щодо подальшого призначення – 160, дані відсутні – 19)¹⁹. Якщо при здійсненні ревіндикації траплялися непорозуміння, або під тиском обурення української громадськості потрібно було тимчасово відступити, то люблінський єпископ успішно прикривався своїми парафіяльними ксьондзами, частину яких навіть в колах воєводської адміністрації називали не інакше, як ксьондзами-фанатами. Для послідовного подальшого здійснення акції М.Фульман рекомендував світській та духовній владі мати підготовлений і продуманий план, вироблену й одноставну думку²⁰.

З усією очевидністю це підтвердили події другої половини 1920-х – 1930-х років. Так, у 1929 р., який вважається кульмінаційним пунктом другої хвилі ревіндикації, католицькі єпископи подали до судів майже 800 позовів про відібрання у православних так званого католицького майна, складовою якого були 303 ніби-то римо-католицьких і 533 ніби-то уніатських сакральних об'єктів, що знаходились головним чином у Люблінському, Волинському й Поліському воєводствах Другої Речі Посполитої. Відгукуючись на ці позови, місцева влада грубою силою або шляхом власних вольових рішень, обставлених масою політичних аргументів, відбирала у православних українців святині й нищила їх. Лише на Холмщині й Підляшші було зруйновано 23 храми. На активну участь у цьому ганебному процесі спрямовував римо-католицьке духовенство люблінський єпископ М.Фульман. Звертався він і до місцевих старост з закликами діяти на користь римо-католицького костелу та складати відповідні звіти у люблінській курії.

Окремого розгляду вимагає позиція М.Фульмана та підлеглого йому римо-католицького духовенства під час проведення третьої хвилі ревіндикації (1938 р.), точніше, акції ліквідації православних святинь. Частина польських дослідників стверджує, що люблінський єпископ виступав проти руйнування православних церков вже на початку самої акції і закликав це робити парафіяльних ксьондзів. При цьому науковці посилаються на його лист від 2 червня 1938 р.²¹ Більше того, говориться, що М.Фульман наприкінці ліквідаційної акції, якої не міг стримати, прийняв рішення про заходи щодо порятунку предметів культурної спадщини, які знаходилися у розібраних або зруйнованих церквах і чекали на знищення.

Можна погодитися з означеними аргументами, тим більше, що існують окремі документи та свідчення українців Холмщини й Підляшшя про протести частини низового католицького духовенства щодо руйнування православних святинь. Однак чому ж тоді у багатьох населених пунктах відразу після цього з'явилися католицькі ксьондзи, зокрема, члени Товариства розвитку східних земель і ставили латинські хрести або висвячували звільнену від церкви площу під будівництво римо-католицького костелу або каплиці? Висновок один: у цьому випадку

позиція і розпорядження М.Фульмана, скеровані до підлеглого йому духовенства, носили формальний характер й не відзначалися дієвістю.

Викладений у статті матеріал дає підстави стверджувати, що в політиці Другої Речі Посполитої щодо українських православних святинь домінувала лінія на їх фізичне нищення або примусову передачу римо-католицькому костелові. Ця ж лінія була властива верхівці римо-католицького духовенства. Наслідком її впровадження в життя виявилася втрата значної кількості пам'яток українського сакральної спадщини. Означена тема й сьогодні не втратила своєї актуальності через недостатній рівень показу її окремих складових, а тому потребує подальшої розробки.

¹ Холмщина і Підляшшя. Історико-етнографічне дослідження / [Ред. колегія: Валентина Борисенко (відп. ред.) і ін.]. – К., 1997. – 383 с.; Винниченко І. Українці Берестейщини, Підляшшя і Холмщини в першій половині ХХ століття. Хроніка подій. – К., 1997. – 226 с.; Макар Ю. Холмщина і Підляшшя в першій половині ХХ століття: Історико-політична проблематика. – Л., 2003. – 88 с.

² Слободян В. Церкви Холмської єпархії. – Л., 2005. – 560 с.

³ Макар Ю. Мартиролог Української православної церкви Холмщини і Підляшшя // Українознавство. Календар-щорічник, 2003. – К., 2002. – С. 157 – 160.; Матвійчик О. Доля українських храмів Холмщини і Підляшшя у ХХ ст. – Л., 2008. – 24 с.

⁴ Холмщина і Підляшшя. Вказ. праця. – С. 134 – 152.

⁵ Там само. – С. 153 – 176.

⁶ Слободян В. Вказ. праця. – С. 26 – 30.

⁷ Jędruszczak H., Jędruszczak T. Ostatnie lata Drugiej Rzeczypospolitej (1935 – 1939). – Warszawa, 1970. – 285 s.; Z problemów integracji i unifikacji II Rzeczypospolitej / Pod red. J. Chlebowczyka. – Warszawa, 1980. – 415 s.; Kuryłowicz S. Z dziejów prawosławia w II Rzeczypospolitej. Niektóre problemy na tle polityki wyznaniowej państwa 1918 – 1939. – Warszawa, 1985. – 279 s.; Friszke A. Kościoły wschodnie w Drugiej Rzeczypospolitej // Więź. – 1988. – № 7 – 8 (357 – 358). – S. 34 – 51.

⁸ Babiński G. Pogranicze polsko-ukraińskie. Etniczność, zróżnicowanie religijne, tożsamość. – Kraków, 1997. – 291 s.; Mańkowski Z. Dokument w kwestii ukraińskiej // Akcent. – 1990. – № 1 – 2 (39 – 40). – S. 169 – 174.; Mańkowski Z. Pogranicze. Studia z dziejów stosunków polsko-ukraińskich w XX wieku. – Lublin, 1992. – 329 s.; Potocki R. Polityka państwa polskiego wobec zagadnienia ukraińskiego w latach 1930 – 1939. – Lublin, 2003. – 372 s.

⁹ Papierzyńska-Turek M. Między tradycją a rzeczywistością: Państwo wobec prawosławia 1918 – 1939. – Warszawa, 1989. – 484 s.; Pelica Grz. Kościół Prawosławny w Województwie Lubelskim (1918 – 1939). – Lublin, 2007. – 447 s.; Kuprianowicz Grz. Akcja burzenia cerkwi prawosławnych na Chełmszczyźnie i Południowym Podlasiu. – Chełm, 2008. – 120 s.

¹⁰ Dziennik praw Państwa Polskiego. – 1918. – № 16. – S. 93 – 98.

¹¹ Dziennik ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1928. – № 29. – S. 537 – 542.

¹² Ibidem. – S. 538.

¹³ Dziennik praw Państwa Polskiego. – 1918. – № 21. – S. 179 – 181.

¹⁴ Dziennik urzędowy Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. – 1922. – № 7. – S. 121 – 126.

¹⁵ Archiwum Akt Nowych. – Zesp. 14. Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. – Sygn. 1026. – S. 300–302; Pelica Grz. Op. cit. – S. 203; Холмщина і Підляшшя. Вказ. праця. – С. 135.

¹⁶ Papierzyńska-Turek M. Op. cit. – S. 142 – 145.

¹⁷ Холмщина і Підляшшя. Вказ. праця. – С. 136 – 152.

¹⁸ Archiwum Państwowe w Lublinie. – Zesp. 403. Urząd Wojewódzki Lubelski. Wydział Społeczno-Polityczny. – Sygn. 674. – S. 35 – 36.

¹⁹ Ibidem. – Sygn. 641. – S. 61.

²⁰ Archiwum Państwowe w Lublinie. Oddział w Chełmie. – Zespół Archiwum Dekanalnego. Zbiór. – Paginacji: Pisma okólne. Korespondencja wpływająca z Kurii Lubelskiej. 1908 – 1938. – S. 33 – 34.

²¹ Kania J. Rozbiórki cerkwi na Lubelszczyźnie w roku 1938 a stanowisko biskupa Fulmana // Chrześcijański Wschód a kultura polska / Red. R. Łużny. – Lublin, 1989. – S. 50 – 51.

Анализируется отношение властей и польской общественности Второй Речи Посполитой к духовным и материальным ценностям украинского православного населения межвоенной Польши, которыми были его церкви, другие культовые сооружения и имеющееся здесь имущество. Сделан вывод о доминировании линии на принудительную передачу православных святынь римо-католическому костелу и даже физическое их уничтожение.

Ключевые слова: Вторая Речь Посполитая, законодательство, православная церковь, римо-католическое духовенство, ревиндикация (возвращение), разрушение.

The article deals with the analysis of the official and public bodies' attitude towards sacred and material valuables of the Ukrainian orthodox population of the Second Rzeczpospolita in the period between the wars. A special attention was paid to the Ukrainian churches, cult buildings and the property that belonged to them. It was pointed out that the main outline of the policy of the Polish officials was to give the orthodox sacred valuables to the Roman Catholic cathedrals or their total destruction.

Keywords: the Second Rzeczpospolita, legislation, Orthodox church, Roman Catholic priesthood, reversion, destruction.